

MITINĖ LEKSIKA JOKŪBO BRODOVSKIO ŽODYNE

NORBERTAS VĒLIUS

XVIII a., pasikeitus visuomeninėms politinėms ir kultūrinėms sąlygoms, rašytinių baltų religijos ir mitologijos šaltinių smarkiai sumažėjo. Galutinai baltų kraštuose įsitvirtinus krikščionybei (Lietuvoje ir Latgaloje – katalikybei, likusioje Latvijos dalyje ir Prūsijoje – protestantizmui), nustota šia religija bei mitologija domėtis kaip dar gyvu reiškiniu, konkuruojančiu su krikščionybe, o domėjimasis ja kaip viena iš svarbiausių tautinės kultūros dalių prasidėjo tik XIX amžiuje, padvelkus Europoje gaiviems romantizmo vėjams. Vis rečiau ir glausčiau apie senovės baltų tikėjimus ir papročius užsimenama religinio turinio raštuose. Ir tų pačių, nusilpus Lenkijos ir Lietuvos valstybei, nustumus jos kultūrai ir galiausiai jai visai netekus valstybingumo (1795), daug mažiau tebuvo leidžiama. Sumažėjo istorijos, geografijos veikalų, kuriuose būtų užsimenama ir apie senąją baltų religiją bei mitologiją, o Lietuvoje jų iš viso nebepasirodė. Stiprėjant germanizacijai, blėso susidomėjimas senąja prūsų religija bei mitologija ir pačioje Prūsijoje. Vienais svarbiausių XVIII a. rašytinių šaltinių tapo Prūsijoje ir Latvijoje rengiami žodynai, kuriuose dalis mitologijos bei religijos duomenų pakartota iš senesnių rašytinių šaltinių, o dalis – surinkta iš žmonių. Ypač daug naujos informacijos apie to meto papročius ir tikėjimus užfiksuota Jokūbo Brodovskio (Rytų Prūsijoje), Jakobo Langės ir Gothardo Frydricho Stenderio (Latvijoje) žodynuose. Šie žodynai yra svarbiausi šio amžiaus rašytiniai baltų religijos ir mitologijos šaltiniai.

Jokūbas Brodovskis buvo naujės krypties leksikografas: medžiagą savo žodynui¹ jis rinko ne tik iš senųjų rašytinių šaltinių (visų pirma Biblijos vertimo, rankraščių ir spausdintų žodynų, gramatikų), bet ir iš gyvosios kalbos². Todėl jo žodyne daug žodžių, nusakančių kasdieninį žmonių gyvenimą, papročius, aplinką, taip pat mitinę prasmę turinčių žodžių, jų junginių ir posakių. Atrodo, mitologine medžiaga jis sąmoningai domėjosi, kruopščiai ją perrašinėjo iš senesnių rašytinių šaltinių ir užrašinėjo iš vietos gyventojų – lietuvių, su kuriais nuolat bendravo. Iš mitinės leksikos savo žodyne J. Brodovskis daugiausia pateikė: 1) dievų, deivių ir žemesnio rango mitinių

būtybių pavadinimų (*Perkuns, Bangpūtis, Žemepatys, Jagaubis, Bičių bobelis, Jaučių baubis, Giristis, Kaukaras, Pikuls, Drebrukuls, Blizgulis, Žemyna, Javinė, Skalsa, Laimė, Laimelė, Čužė, laumė, Giltinė, Magyla, Gabjauja, Mėletėlė, aitvars, kaukas, bildūnas, milžiniš, Šungalvis* ir kt.); 2) nepaprastų, antgamtinių galių turinčių žmonių ir jų atliekamų veiksmų pavadinimų (*burtininks, žalčių burtininks, žynys, žadėtojis, užžadėtojas, apžadėtojas, vardytojas, apmonytojas, žynė, ragana... burtą mesti, žynauti, raganauti, užžadėti, užvardyti, apmonyti, nukerėti* ir t. t.); 3) kalendorinių, darbo, šeimos ir kitokių švenčių bei apeigų pavadinimų (*Naujas mets, Kalėdų šventė, Trys karaliai, Užgavėnės, Krikštai, Vėlių Velykos, Velykos, Joninės, Pirmosios pjūties šventė, Sudagavimo*, t. y. derliaus nuėmimo šventė, *apgėlai*, t. y. palankynos, *krikštynos, laidotuvės, šermenys* ir kt.); 4) likimą, likimo lėmimą nusakančių žodžių (*likimas, nulemti, nulėmimas, lemtas, Laimės lemtas*); 5) mitinę prasmę turinčių posakių, patarlių ir priežodžių, keiksmų, prakeikimų, mįslių (*Atsivėrimas žemės; Trečias dangus; Deivaičių rupūžė; Laumė spaudž; Aitvars plaukus sužindo; Ožys keikiamas tunka; Nė Saulės dukter negal jam įtikti; Kad tu žemėj nerimtumbei! Ima jį balti arimai! Kad tave šventas Perkūns užmuštų! Toli žirgas žvengia, arti kamanos skamba. Deivaitis; Ėjau naktį, pamečiau sagtį, rado Mėnuo, padavė Saulei. Rasa ir daugelis kitų*). Prie senosios lietuvių mitinės leksikos iš dalies galima priskirti žodžius *Dievs* ir *Velinas*, su kuriais pateikiama labai daug posakių, keiksmų, patarlių ir priežodžių (*Dievo jautelis; Dievo žirgai; Dar Dievo daržo nenuganiau; Dievo likimas; Ne trenk Dievo medžiosna; Tu ne Dievs – neduosi, tu ne laumė – nelemsi; Bieso rytas ir iššiktas; Lauko velnias; Kad tave velns nuneštų į padanges! Kad tave velns pagriebtų!*).

J. Brodovskio pateiktos mitinės leksikos, ypač dievybių pavadinimų, prasmę padeda suprasti šalimais pateikti vokiškieji (rečiau – romėniškieji) jų atitikmenys, nes žodynas yra dvikalbis (vokiečių – lietuvių). Retkarčiais šalia lietuviško pavadinimo pateikiamas ir vokiškas, ir romėniškas atitikmuo, pavyzdžiui: *Sylvanus. Giristis. Waldgott; Neptunus. Bangpūtis. Gott des Meeres; Priapus. Bičių Bobelis. Garten Gott; Ceres. Žemynė, Žemės pati. Göttin des Getreides* ir t. t.). Taip dažniausiai daroma tada, kai lietuviškas žodis neturi tiesioginio atitikmens vokiečių kalboje ir jį reikia paaiškinti keliais žodžiais.

Mitinę leksiką J. Brodovskis daugiausia ėmė iš Frydricho Pretorijaus žodyno³, Mato Pretorijaus „Prūsijos įdomybių“⁴, lietuviškų religinių raštų ir šnekamosios liaudies kalbos. Iš F. Pretorijaus žodyno J. Brodovskis paėmė daugumą nepaprastų žmonių, mitinių būtybių, kalendorinių ir šeimos švenčių pavadinimų, su likimo lėmimu susijusių sąvokų. Panaudota beveik visa F. Pretorijaus žodyno mitinė leksika. Ši leksika dar gerokai papildyta: pateikta daugiau su mitologija susijusių vokiškų ir lietuviškų žodžių, jau buvusiems vokiškiems žodžiams nurodyta daugiau lietuviškų atitikmenų. Pavyzdžiui, vokiškąjį *Gespernt* J. Brodovskis į lietuvių kalbą verčia ne tik *dvase pikta, Giltinė, nakties baidyklė, pabludnyčė, žabangai* (kaip F. Pretorijus), bet ir *veluokas, pačvora, bloznas, nebutis*; vokiškąjį *Poltergeist* verčia ne tik *bildūnas*, bet ir *saubykla, pačvora, grozdūnas, metra, dvase siaustaujanti*. Mini ne tik *šermenis*, bet ir *šermenų kvieslį, šermenų giesmes, šermenų valgį*, ne tik *Velykas, velykaičius*, bet ir *Velykų karvojų, Velykų ragaišius, pyragus*,

ne tik *Naujuosius metus*, bet ir *Naujųjų metų dovanas*; ne tik šiaip *burtininką*, *užžadėtoją*, bet ir *žalčių burtininką*. Prie Perkūno nurodyta mitinę prasmę turintys pasakymai *Perkūno šūvis*, *Perkūnų papykimas*, *Perkūno žodis*, *Tu deivaičių rupūžė*. J. Brodovskis dar pamini klystžvakes (*paklaidūnas*, *baltvyklė*, *paklydžiburys*), slogučius (*laumė*, *slogintoją*, *mora*, *aitvarą*), būrimą iš žvaigždžių. Prie kai kurių mitinių sąvokų pateikiama jas paaiškinančių patarlių ir priežodžių. Ypač daug – prie *Dievo* ir *velnio*. Nors anuo metu šios sąvokos jau buvo įgijusios krikščionišką prasmę, tačiau kai kurios patarlės ir priežodžiai su šiomis sąvokomis yra išlaikiusios nemaža senosios ikikrikščioniškos pasaulėjautos relikty. Daug tokių relikty išlaikę ir J. Brodovskio gausiai pateikiami keiksmi. Patarlės ir priežodžiai, keiksmi ir didesnė F. Pretorijaus mitinę leksiką papildančios medžiagos dalis imta iš liaudies ir yra patikimas šaltinis to meto mitinei liaudies pasaulėžiūrai suprasti.

Iš F. Pretorijaus J. Brodovskis perrašė apgėlų (palankynų) paprotį, o Užgavėnių žaidimą „Trisukais joti“, atrodo, užrašė iš liaudies. Nemaža mitinės medžiagos J. Brodovskis paėmė ir iš M. Pretorijaus „Prūsijos įdomybių“. Ši medžiaga neišskaidyta po visą žodyną, o pateikta vienoje vietoje ir pavadinta „Senųjų prūsų dievaičiai“. Taip pateikdamas ir pavadindamas, J. Brodovskis šią medžiagą tarsi atskyrė nuo kitos, iš liaudies paimtosios. M. Pretorijumi jis naudojosi labai atsargiai. Visai nesirėmė ta medžiaga, kurią M. Pretorijus buvo paėmęs iš senesnių šaltinių (S. Grūnavo, „Sūduvių knygelės“, J. Lasickio) ir kurioje buvo išskaičiuojami bei nagrinėjami senųjų prūsų ir Didžiosios Lietuvos kunigaikštystės gyventojų garbinti dievai, o naudojosi tik ta, kurią M. Pretorijus sakosi paėmęs iš savo meto nadruvių, skalvių (? – „Zalauonien“), žemaičių ir lietuvių. (Daugiausia naudotasi IV knygos IX skyriaus 23 paragrafu.) Tačiau ir ją J. Brodovskis ne visą paėmė, o tą, kurią paėmė, kai kur šiek tiek pakeitė. J. Brodovskis nemini M. Pretorijaus žalios spalvos dievo Sručio; Žemėpatį apibūdina ne kaip žemės viešpatį pagal M. Pretorijų („Herr des Erden“), o kaip Vėjo dievą, Baubį – ne kaip gyvulių, o kaip piemenų dievą ir vadina jį Jaučių baubiu, Bičbirbinį – ne kaip bičių, o kaip sodų dievą ir vadina Bičių [Bibčių] bobeliu, Bangpūtį – ne kaip audrų („Gott des Sturms“), o kaip jūros dievą. M. Pretorijus gimimo deivę vadina „Leumelė“ (*Laumelė?* *Laimelė?*), o J. Brodovskis – *Lau-me*; M. Pretorijus miško dievą vadina *Gyrsčiu*, o J. Brodovskis – *Girisčiu*; spalvų deivę M. Pretorijus vadina *Meletette*, o J. Brodovskis – *Mélettèle* ir t. t. Apie šiuos pakeitimus jau yra užsiminta ir V. Manharto leidinyje⁵. Atrodo, jog J. Brodovskis kai kuriuos M. Pretorijaus dievų vardus ir funkcijas tikslino pagal ano meto žmonių supratimą ir jo padarytos korektūros yra teisingos.

Prūsų dievaičių sąrašė nurodo keletą dievų, kurių iš viso nėra M. Pretorijaus veikale. Tai sniego dievas Blizgulis, kelionės deivė Čužė, javų deivė Javinė, šaltinių ir upių deivės deivaitės, musių dievas Musių birbiks, ugnies dievas Jagaubis, turtingumo dievas Sambarys. V. Manharto nuomone, *Sambarys* (dievas) yra atsiradęs iš M. Pretorijaus minimos šventės Sambarios pavadinimo, *Jagaubis* – iš jaujos demono Gabjaujo, *Musių birbiks*, kaip hebrajiškojo Belzebubo atitikmuo, paimtas iš lietuviškojo Senojo Testamento vertimo⁶. A. Šleicherio manymu, vardas *Čužė* yra skolinsys iš slavų, *Blizgulis* vestinas iš žodžio *blizgėti*, *Javinė* – iš *javas*⁷.

Nemaža mitinių žodžių, daugiausia reiškiančių žyniavimą, burtininkavi-
mą, likimo lėmimą, krikščioniškąsias ir „pagoniškąsias“ (graikų, romėnų) mi-
tines būtybes, J. Brodovskis paėmė iš lietuviškojo Biblijos vertimo, kuriame
jie pateikiami kaip analogiškų vokiškų, lotyniškų ar kita kalba rašytų žodžių
atitikmenys. Prie tokių žodžių paprastai yra Biblijos nuorodos. Jų reikšmė
senosios lietuvių mitologijos tyrinėjimams, savaime aišku, gerokai menkesnė
negu iš liaudies ar kitų originalių lietuviškų šaltinių paimtos leksikos.

J. Brodovskio pateikta mitinė medžiaga anksti įėjo į lietuvių mitologijos
apyvartą. Daugelį jo paminėtų dievybių (kurių nemažą dalį savo žodyne
buvo paminėjęs ir Pilypas Ruigys⁸), kaip antai: Žemyną, Javinę, Laimę, Lau-
mę, Méletėlę, Magilą, Giltinę, Jagaubį, Girstį, Kaukarą, Blizgulį, Bičių bo-
belį, Drebkulį, – į „prūsų“, t. y. lietuvių, dievų sąrašą įtraukė ir komentavo
Gotfrydas Ostermejeris⁹. Visų J. Brodovskio paminėtų dievybių vardus kal-
biniu požiūriu išanalizavo vokiečių kalbininkas Augustas Šleicheris¹⁰, sugre-
tindamas juos su Kristijono Gotlybo Milkaus žodyne¹¹ paminėtais dievybių
vardais. Dalis J. Brodovskio mitologinės medžiagos buvo pateikta ir Vilhel-
mo Manhardto parengtame, o jo leidėjų gerokai papildytame baltų religijos
ir mitologijos šaltinių leidinyje¹². Čia ji sugretinta su P. Ruigio žodyne esan-
čia, glaustai aptariamai jos šaltiniai.

J. Brodovskio mitine medžiaga (tiesiog iš žodyno rankraščio arba iš
antrinių šaltinių) naudojosi daugelis senosios lietuvių religijos ir mitologijos
tyrėjų (Antonis Miežynskis, Teodoras von Grynbergeris, Jonas Basanavičius,
Zenonas Slaviūnas, Haraldas Biezajis, Marija Gimbutienė, Viačeslavas Iva-
novas, Vladimiras Toporovas, Algirdas Julius Greimas, Norbertas Vėlius ir
kt.). Lietuvių mitologijos tyrėjų J. Brodovskio žodynas laikomas vertingu,
patikimu XVIII a. senosios lietuvių religijos ir mitologijos šaltiniu.

¹ *Lexicon Germanico – Lithvanicum et Lithvanico – Germanicum... von Iacobo Brodowski*
Praeentore Trempensi (rankraštis, esantis Lietuvos Mokslų Akademijos Centrinės bibliotekos
Rankraščių skyriuje, sign. 15.LR – IV).

² *Lebedys J.* Senoji lietuvių literatūra. – V., 1977. – P. 176.

³ *Clavis Germanico – Lithvana* (Vokiečių – lietuvių k. žodyno rankraštis, esantis Lietuvos
Mokslų Akademijos Centrinės bibliotekos Rankraščių skyriuje, sign. 13 – 4.LR – III).

⁴ *Prätorius M.* Deliciae Prussicae oder Preussische Schaubühne (rankraštis, esantis Vilniaus
universiteto Mokslo muziejuje, rankraščio nuorašas – Lietuvos Mokslų Akademijos Rankraščių
skyriuje, sign.).

⁵ *Mannhardt W.* Letto – Preussische Götterlehre. – Riga, 1936. – P. 609 – 611.

⁶ Ten pat. – P. 610 – 611.

⁷ *Schleicher [A.]* Lituanica. – Wien, 1853. – P. 30.

⁸ *Littauisch-deutsches und Deutsch – littauisches Lexicon... von Philipp Ruhig.* Bd. 1 – 2.
Königsberg, 1747.

⁹ *Ostermeyer G.* Kritischer Beytrag zur altpreussischen Religionsgeschichte. – Marienwerder,
1775.

¹⁰ *Schleicher [A.]* Op. cit. – P. 16 – 30.

¹¹ *Littauisch – deutsches und Deutsch – litauisches Wörter-Buch... von Christian Gottlieb*
Mielcke. Bd. 1 – 2. – Königsberg, 1800.

¹² *Manhardt W.* Op. cit. – P. 609 – 614.

MYTHICAL LEXICON IN JOKŪBAS BRODOVSKIS' DICTIONARY

NORBERTAS VĒLIUS

Summary

Due to the change in the societal, political and cultural conditions of the 18th century, an amount of written source material on religion and mythology of the Balts decreased substantially. With the final establishment of Christianity in the Baltic area (the Roman Church in Lithuania and the Latgala part of Latvia, the Protestant Church in the rest of Latvia and Prussia) the religion and mythology of the Balts had failed the interest as a still existing phenomenon but an archrival of Christianity. It gained its importance as being one of the essential parts of national culture only in the 19th century with a fresh wave of Romanticism in Europe. Infrequent and brief are the mentions of old beliefs and customs of the Balts in the written material of religious content. Even the publication of it diminished because of the infirmity of the Lithuanian-Polish state and its culture as well as of the final loss of self-dependence in 1795.

The number of works of history, geography with the mention of the old Baltic religion and mythology became scarcer or even none in Lithuania. With the influence of germanisation there was a considerable decline in the interest in Prussian religion and mythology even in Prussia. The main written sources of the 18th century revising a part of the data taken from earlier materials, the rest being newly collected were dictionaries published in Prussia and Latvia. The abundance of new information on customs and beliefs of the time found place in Jokūbas Brodovskis' (published in eastern Prussia), Jakob Lange and Gothard Friedrich Stender's (published in Latvia) dictionaries. They are evidently the most important written source material on religion and mythology of the Balts of that century.